

НОРМИ УКРАЇНСЬКОЇ ЛІТЕРАТУРНОЇ МОВИ В КУРСІ СТАРШОЇ ШКОЛИ

Неллі БОНДАРЕНКО,
кандидат педагогічних наук,
старший науковий співробітник
Інституту педагогіки НАПН України

УДК 372.8:811.161.2

Статтю присвячено нововведенням у змісті курсу української мови для 10-11 класів — нормам сучасної літературної мови. Обґрунтовано актуальність додержання мовних норм як показника високої мовленнєвої та загальної культури; окреслено й розглянуто категорійний спектр проблеми засвоєння норм літературної мови, розкрито суть основних понять. Проаналізовано зміст курсу української мови для старшої школи з методичного погляду, акцентовано увагу на ключових питаннях засвоєння старшокласниками норм української літературної мови, надано практичні рекомендації словесникам і всім, хто прагне стати добрим мовцем.

Ключові слова: мовна освіта, зміст, норми української літературної мови, засвоєння й додержання, 10-11 класи, рівень стандарту.

Постановка проблеми. Одним з основних завдань Нової української школи є піднесення культури мовлення здобувачів освіти, набуття здатності вільно володіти державною українською мовою. Тоді вони зможуть здобувати й відтворювати важливу інформацію, ефективно комунікувати, передавати нові знання, думки й почуття правильно, доцільно, точно і виразно; ефективно розв'язувати життєві проблеми засобами мови. А це передбачає високий рівень мовленнєвої культури, невід'ємною ознакою якої є додержання мовних норм, що обслуговують людське суспільство в усіх сферах його діяльності — виробничій, законодавчій, освітній, духовній.

Поняття «культура мовлення», за визначенням Н. Д. Бабич [2], характеризує якісний бік мовлення, — як суто мовні його особливості (володіння нормами), так і позамовні (інтелект, досвід, ціннісні орієнтації та емоційний стан мовця, комунікативний намір і обставини спілкування). З-поміж комунікативно-стилістичних ознак культури мовлення, якими є правильність, точність, логічність, чистота, багатство, виразність, доречність, у змісті мовної освіти для 10-11 класів закладів загальної середньої освіти з навчанням українською мовою (рівень стандарту) виокремлено й закладено першу — правильність — як визначальну.

Найавторитетніший одинадцятитомний словник української мови так тлумачить слово *правильність*: 1) який відповідає дійсності; 2) який відповідає встановленим нормам; 3) безпомилковий [15, т. 7, с. 503].

© Неллі БОНДАРЕНКО, 2018

Правильність мовлення відображує мовну дійсність конкретної епохи. Її еталоном є строга відповідність чинним правилам, або нормам. Вони взаємно корелюються, корегують мовну систему і визначають рівень культури мовлення. Правильність мовлення, його точність, зрозумілість, логічність, виразність і доцільність визначаються мовною і стилістичною нормами, прямо залежать від відповідності нормі.

Щоб засвоєння здобувачами освіти норм сучасної української літературної мови було результативним, словесникові треба знати, що таке мовна норма, у яких видах вона існує, як може змінюватися, бути обізнаним із тенденціями її розвитку. Виявлення й аналіз відхилень від норм української літературної мови в усному й писемному мовленні здобувачів освіти дасть можливість визначити слабкі місця, оперативно усувати помилки й запобігати їм.

Вивчення рівня і якості знань, умінь і навичок з української мови свідчить, що здобувачі освіти переважно засвоюють норми української літературної мови в основній школі, у них сформовані навички нормативного використання мовних засобів, однак здатність застосовувати їх та унормованість мовлення поки що не відповідають зростим вимогам, які потребують вільного володіння українською мовою. Це стосується окремих фактів і явищ мови, які викликають труднощі й щодо яких мовці допускають найбільше помилок. Саме їх слід постійно тримати в полі зору. Порушення мовних норм потребує виявлення й усунення.

Засвоєння літературних норм ускладнюється проблемами законодавчої неврегульованості у мовній політиці держави; впливом двомовності, суржикомовності; засиллям російської мови у ЗМІ; мовною нестійкістю українськомовних громадян та іншими негативними чинниками.

Аналіз останніх досліджень і публікацій.

Проблеми унормування української літературної мови досліджувалися мовознавцями й лінгводидактами різноаспектно у різних розділах науки про мову, культури мовлення, теорії та історії літературної мови, теорії комунікації, методики навчання. В українській та радянській лінгвістичній і методичній традиції ці питання ґрунтовно розробляли Антоненко-Давидович Б. Д., Бабич Н. Д., Бондаренко Н. В., Булаховський Л. А., Виноградов В. В., Винокур Г. О., Вихованець І. Р., Гак В. Г., Головін Б. М., Горбачевич К. С., Городенська К. Г., Єрмоленко С. Я., Істріна Є. С., Костомаров В. Г., Леонтьєв О. О., Мацько Л. І., Ожегов С. І.,

Пентилюк М. І., Плющ М. Я., Потебня О. О., Русанівський В. М., Селіванова О. О., Філін Ф. П., Чак Є. Д., Щерба Л. В., Ющук І. П. та ін.

Однак попри досягнення у галузі мовознавства й вітчизняної лексикографії зокрема бракує адресованих шкілі праць з проблем унормування української літературної мови на засадах компетентнісного підходу, а також фахових словників — тлумачних, орфографічних, словотвірних, труднощів української мови, іншої довідкової літератури та алгоритмів ефективного їх використання в освітньому процесі.

Мета статті — ознайомити словесників із теорією норм сучасної української літературної мови в сучасному мовознавстві, надати загальні рекомендації щодо їх опрацювання в старшій школі.

Виклад основного матеріалу.

Українська мова функціонує у літературному та діалектному виявах. Літературною мовою послуговуються в усіх державних і громадських установах, в освіті, у ЗМІ. Нею користується переважна більшість громадян України, отже, вона є загальнонародною.

Основною і невід’ємною ознакою літературної мови є її унормованість. Норма має важливе суспільне значення з огляду на те, що вона забезпечує безперешкодне спілкування людей із різних регіонів України, мовлення яких характеризується певними діалектними особливостями. Норми літературної мови — еталон правильності мовлення. Їх додержання є основною умовою реалізації мовою однієї із найважливіших своїх функцій — комунікативної.

Володіння нормами української літературної мови та вміння доцільно добирати й використовувати виражальні засоби мови вважають важливим складником мовленнєвої культури особистості, а відтак — її загальної культури.

Існує кілька визначень мовних норм, які можна узагальнити так: *нормою* (лат. *norma* — правило, взірець) називають сукупність найбільш стійких традиційних загальноприйнятих правил реалізації мовної системи, відібраних і закріплених у процесі суспільної комунікації; «закріплені в практиці зразкового використання мовні варіанти (у сфері вимови, слововживання, граматики, орфографії та пунктуації), які найкраще і найповніше з-поміж існуючих виконують свою соціальну роль» [4, с. 156-157].

Розрізняють такі *типи норм*, послідовність яких може бути різною: орфоепічні (правильне вживання звуків і звукосполучень), орфографічні (написання слів), лексичні (слововживання), морфологічні (правильне вживання морфем), синтаксичні (усталені зразки побудови словосполучень і речень), пунктуаційні (розстановка розділових знаків), стилістичні (відбір мовних елементів відповідно до умов спілкування).

Норма характеризується такими *ознаками* як:

- власна системність;
- відповідність системі мови;
- відносна сталість, консервативність;
- поширеність;
- загальноновживаність, обов’язковість;
- історична і соціальна зумовленість;
- відповідність традиціям і можливостям мовної системи, тенденціям розвитку мови.

Про стабільність норми свідчать такі ознаки як історична стійкість, традиційність, відносна територі-

альна одноманітність. Водночас попри відносну сталість та уніфікованість норма — це диференційований комплекс мовних засобів, що передбачає варіанти й синонімічні способи вираження. Варіативність засобів мови забезпечується завдяки стилістичній диференціації.

Мовні *факт* або *явище* визнаються як *нормативні* за наявності принаймні трьох ознак:

- відповідності структурі мови;
- масової та регулярної відтворюваності в процесі кодифікації;
- суспільного схвалення й визнання їх нормативними.

Норма неоднорідна за *складом компонентів*, що її утворюють. *Ядро норми* утворюють стилістично нейтральні широковживані мовні елементи. Функціонально й територіально марковані елементи, що використовуються в межах норми, а також архаїчні й нові перебувають на периферії.

Джерелами мовної норми є:

- загальноприйняте натеper слововживання;
- твори письменників-класиків;
- відфільтровані мовною практикою результати мовознавчих досліджень;
- дані безпосередніх опитувань і анкетувань;
- результати розвідок, присвячених зіставленню аналогічних явищ у письменників-класиків і сучасних та ін.

Норми можуть мати *варіанти* — видозміни тієї самої мовної одиниці, які співіснують у межах норми. Варіанти наявні на різних рівнях системи — фонетичному, лексичному, морфологічному, синтаксичному. У разі, якщо варіант відтіняє значення або має емоційне забарвлення, він стає нормою — позиційною, контекстуальною або функціонально-стилістичною [14, с. 82-84].

Варіанти виникають відповідно до потреб суспільства в кодифікації написань і відображають тимчасове співіснування усталеного й нового в мові.

Мовлення ґрунтується на нормах і водночас розширюється, збагачується за рахунок варіантів норми, які опановують за наявності розвиненого мовного чуття, що знаменує вищий рівень володіння мовою.

Варіювання мовних норм вважають одним із вагомих чинників стратифікації суспільства, соціальної диференціації мовлення. Воно спричинене соціальними відмінностями носіїв мови й різними умовами спілкування. Важливу роль у стратифікаційному варіюванні відіграють соціальний статус, соціальна роль та інші характеристики мовців.

Мовна норма корелюється з правильністю мовлення і диференціюється в усній і писемній формах, у різних сферах спілкування, стилях тощо.

Певні труднощі викликає розмежування норм усного і писемного мовлення. Особливо помітні ці розходження у разі неоднорідності сфери усного спілкування, де використовуються літературна мова, розмовні форми, діалектизми тощо. Такі розбіжності наявні навіть якщо усна й писемна форми мови в основних своїх характеристиках ґрунтуються на тих самих структурних ознаках.

В історії літературних мов норми писемної мови зазвичай складаються раніше, ніж норми усного мовлення. Більшості таких мов властива тенденція зближення норм писемної мови з розмовними.

В основі лібералізації й демократизації літературної норми, зближення норм писемного й усного мовлення, — поступове прилучення ширших соціальних прошарків суспільства до числа носіїв літературної мови.

Отже, норма є водночас і лінгвістичною, і соціально-історичною категорією.

Мовна норма — одне з ключових понять культури мовлення і стилістики. Унормованість мовлення відбиває об'єктивні суспільні тенденції до вдосконалення мовленнєвої культури.

У мові нормативність проявляється двоїсто: норма як сукупність використовуваних у мові слів, словоформ, конструкцій і норма як набір тенденцій відбору і правил використання засобів мови.

Соціальний аспект норми проявляється не лише у відборі й фіксації мовних фактів і явищ, а й у їх оцінці («правильно» — «неправильно», «доцільно» — «недоцільно»).

База соціальної норми літературної мови залежить від того, які соціальні групи належать до носіїв освіти у період найактивнішого формування норми, а також від перспектив розвитку мови й суспільства.

З огляду на те що мова є суспільним явищем, норма піддається впливу таких чинників як:

- зміни в суспільному розвитку;
- зміни в психології народу-носія;
- якість критеріїв норми (мова яких письменників є авторитетним зразком);
- мовна традиція, яка диктує, що саме з її надбавь визначається як норма;
- переконливість (безпомилковість, об'єктивність);
- статистичний критерій;
- обізнаність, освіченість, відповідальність мовознавців, які систематизують норми [2, с. 69].

Лінгвісти вказують на істотні розбіжності між нормою української літературної мови та дискусійною нормативністю її нелітературних різновидів:

- 1) норми властиві мовленню осіб із середньою та вищою освітою;
- 2) унормованість мовлення забезпечує їм соціальний престиж у суспільстві;
- 3) норми літературної мови кодифікуються, тобто фіксуються у граматиках, словниках, довідниках;
- 4) норма відзначається стійкістю;
- 5) норма більш визначена й диференційована [11, с. 37-39].

Засвоєння мовних норм спричинює розмивання й нейтралізацію територіальних і соціальних діалектів у результаті поширення унормованого літературного мовлення. Цей процес має і свій зворотний бік — втрату поживного ґрунту для варіантів норми, а відтак для різноманітності мовлення як однієї з невід'ємних ознак його культури.

Норма — категорія стабільна впродовж певного часу і водночас змінна, динамічна, історично і соціально обумовлена.

Становлення й еволюція норм української літературної мови обумовлені взаємодією як стихійних, так і свідомих процесів. Легалізація літературної норми в граматиках, словниках і довідниках має оновлюватися в міру змін як у самій мові, так і в оцінці її засобів і використанні мовцем.

У процесі формування норм української літературної мови, як і інших мов, виділяється область або

місто, мова яких стає основою літературної норми. Широта її соціальної основи прямо пропорційна тому, які соціальні прошарки належать до носіїв освіти у період найактивніших процесів творення літературної норми, а також від того, як надалі розвиваються суспільство і його мова.

Мовні норми відзначаються певною рухливістю. Зміни зумовлені динамізмом розвитку мови і пов'язані насамперед зі стилістикою і варіантністю. Розбіжності мовних норм поглиблюються в міру віддалення літературної мови від розмовного мовлення.

Унормування різних рівнів і аспектів мови відбувається по-різному. На їх нормалізацію впливають хронологічні та інші відмінності. Так, унормування лексики, на відміну від вимови, відбувається на ширшій соціальній і територіальній базі. Відмінним для унормування різних сторін мови є співвідношення стихійних і свідомих процесів. Це видно на прикладі орфографії, де роль кодифікації істотніша, ніж для лексики або синтаксису.

Норми оновлюються разом із суспільством і мовою, зазнають змін, розвиваються, співіснують доти, доки нова норма не витіснить традиційну, закріплену в граматиках і словниках, і не замінить її. У разі відповідності природним закономірностям розвитку мови і прийняттям її суспільством нова норма вкорінюється і стає загальнообов'язковою. Нерідко протистояння норм стає предметом дискусій у фаховому середовищі. Це має місце, якщо суспільству примусово нав'язуються ті чи інші суб'єктивні, несистемні, неперевірені й невивірені «норми» під виглядом піклування про розвиток мовленнєвої культури цілої нації.

До *тенденцій зміни* норм відносять:

розширення спільного фонду норм з огляду на розширення суспільних функцій літературної мови; демократизацію літературної мови; зближення норм усної та писемної мови, зокрема у вимові, слововживанні, словозміні тощо;

перехід норм з одного стилю в інший;

переорієнтацію норм сучасної літературної мови на книжні стилі — науковий, публіцистичний, офіційно-діловий, а не лише на художній;

розвиток мови у напрямі економії мовних засобів і смислової чіткості мовлення [2; 14, с. 94].

Нормативним вважається мовлення:

1) яке відповідає системі мови, не суперечить її законам;

2) у якому варіант норми реалізує нові семантико-стилістичні можливості, увиразнює, уточнює контекст, дає додаткову й вичерпну інформацію;

3) позбавлене стилістичного і стильового дисонансу;

4) в якому доречно застосовані норми з іншого стилю;

5) де немає змішування норм різних мов під впливом негативних мовних чинників [2, с. 69].

Щоб мовлення було унормованим, здобувачеві освіти треба:

— *усвідомлювати* важливість додержання норм сучасної української літературної мови;

— *розуміти* суть поняття «норма» (орфоепічна, лексична, орфографічна, морфологічна, синтаксична, пунктуаційна); «варіант норми»;

— *знати* відповідні норми, правила; вміти застосувати їх;

— *знати* структуру мови, якою зумовлюються чинні норми;

— *вміти* вибрати й обґрунтувати найдоцільніший варіант норми відповідно до ситуації спілкування;

— *додержуватися* норм сучасної української літературної мови;

— *вміти* користуватися словниками, довідниками та іншими джерелами;

— *виявляти й усувати* порушення норм.

Правильність мовлення, однак, не зводиться до дотримання мовних норм. Мовцеві слід враховувати потреби й особливості комунікації у певній сфері діяльності, а також ситуацію, в якій відбувається спілкування.

Мовна норма обмежує використання засобів мови з огляду на стиль мовлення. У цьому разі доцільно вести мову про *стилістичний аспект застосування норми* (лексичної, морфологічної, синтаксичної) в конкретному стилі мовлення. Уведення поняття *стилістична норма* науковці пояснюють тим, що неприпустимо оцінювати один стиль з позицій норми іншого стилю, — адже мовні засоби добираються функціонально, відповідно до стилю мовлення. У цьому разі стилістична норма має розглядатися в більш широкому діапазоні й покривати, пронизувати основні типи норм, а не вивчатися в школі як окремий розділ. Стилістичний аспект застосування норми уявляється нам сукупністю закономірностей, що визначають доцільність, правильність і доречність використання мовних засобів залежно від функціонування їх у мовленні, з урахуванням сфери, мети й умов спілкування.

Переважна кількість норм представлена у шкільному курсі української мови у вигляді конкретних правил (наприклад, відмінювання, дієвідмінювання, написання слів, побудови речень, розстановки розділових знаків та ін.). Є норми, щодо яких правила не сформульовано, тому вони засвоюються практично, як норми керування (наприклад: *згідно з законом, відповідно до вимог, з багатьох причин, за потреби, за бажанням, на її прохання, через хворобу, знатися на рекламі, вдаватися до хитроців, запобігти помилкам, наполягати на своєму, чемпіон з плавання* тощо).

Правило — це положення, що виражає певну закономірність, стале співвідношення мовних фактів і явищ (фонетичних, граматичних, словотвірних); припис щодо виконання якоїсь дії, послідовності операцій (з орфоєпії, графіки, орфографії, пунктуації), що «рекомендують як нормативний конкретний спосіб використання мовних засобів у писемній та усній формах мовлення» [4, с. 211].

Норма не є сукупністю правил. Правила відбивають у свідомості мовця реальні мовні норми. Правила можуть не відображати мовних норм і навіть суперечити їм. Це стосується зокрема правил орфографії й орфоєпічних норм. Правилами неможливо охопити всі норми, свідченням чого є численні винятки. Правила змінюються частіше, ніж норми, з огляду на прагнення наблизити перші до мовної реальності.

Існують розходження між нормою і реальним використанням мови. Ступінь цих розбіжностей залежить від історичного етапу розвитку суспільства, його соціальної структури, особливостей мовної ситуації та ін. чинників.

«Вільно володіючи мовою, мовці «впорядковують» своє мовлення не за правилами, а за реальною нормою

як зразком» згідно з механізмом дії так званого мовного чуття, властивого всім мовцям [14, с. 67].

Між нормою і правилом існує взаємообумовлений і взаємозалежний зв'язок. Нормативні зміни у мовній системі спричинюють і зміну правил, які відповідно до змінених норм відтворюють розвиток мови.

Правила зазвичай вужчі, ніж норми літературної мови, тому для засвоєння останніх необхідна цілеспрямована систематична робота.

Сукупність норм визначає функціонування мовного матеріалу — фонетичного, лексичного, граматичного (морфологічного й синтаксичного), правописного (орфографічного і пунктуаційного).

Тому ознайомлення з літературною нормою та її засвоєння відбувається в процесі вивчення всіх розділів шкільного курсу — «Фонетики. Орфоєпії. Орфографії», «Лексикології. Фразеології». «Будови слова. Словотвору. Орфографії», «Морфології. Орфографії», «Синтаксису. Пунктуації». Так, під час засвоєння фонетичної системи української мови здобувачі освіти опановують норми літературної вимови й написання слів, лексикології — правильне слововживання, будови слова і словотвору — нормативне словотворення і словозміну, частин мови — нормативне утворення форм слів, синтаксису й пунктуації — засвоюють закономірності побудови речень різних видів і правильну розстановку розділових знаків.

Однак опанування конкретної норми здебільшого не обмежується вивченням певної теми. До прикладу, засвоєння норм літературної вимови й наголошування слів не завершується часовими рамками відповідних розділів, а супроводжує опрацювання всіх наступних тем і потребує щоденної практики.

Систематичну увагу впродовж усього періоду навчання слід приділяти всім нормам сучасної української літературної мови.

Мовна змістова лінія чинної програми для 10-11 класів визначає перелік важливих для засвоєння питань теорії мови, що є базовими для формування навичок нормативного мовлення, мовленнєвої культури.

З огляду на те що в 9-му класі завершено вивчення всіх розділів науки про українську мову, зміст мовної лінії у старшій школі має узагальнювальний характер. Навчальний матеріал згруповано за нормами сучасної української літературної мови, під час опрацювання яких словесник має зосередити увагу на правилах використання мовних одиниць усіх рівнів в усному й писемному мовленні, труднощах слововживання, складних випадках правопису, нормах узгодження мовних одиниць тощо.

У курсі старшої школи відібрано норми, які здобувачі освіти недостатньо засвоїли в основній школі та які істотно впливають на рівень мовленнєвої культури. Особливістю роботи над нормами української літературної мови в старшій школі і є те, що вона має системний характер, на відміну від основної, де норми засвоювались як окремі правила у різних розділах науки про мову. Ця робота ускладнюється відповідальністю за результати шкільного курсу опанування української мови загалом, вищим рівнем освітніх завдань, складнішим характером залученого мовного матеріалу та іншими чинниками.

Вивчення норм української літературної мови у старшій школі структурується за рівнями й аспектами мови: лексичні норми регулюють вибір слова; фо-

нетичні й орфоепічні — вибір фонем, наголосу; орфографічні — вибір орфограми; морфологічні — форми слова, синтаксичні — вибір варіантів побудови речень; пунктуаційні — пунктограми. На відміну від орфоєпії та граматики, де норми орієнтовані на зразок, еталон, у лексикології вони проявляються залежно від смислу, змісту і контексту.

У курсі старшої школи особлива увага звертається на такі норми сучасної української літературної мови: лексичні; орфоепічні; орфографічні; морфологічні (роз'єднані між 10 та 11 класами); синтаксичні; пунктуаційні; стилістичні. Саме вони становлять основу мовної змістової лінії програми.

Графа очікуваних результатів містить перелік умінь і навичок, які мають бути сформовані в результаті засвоєння норм. Саме належні рівень і якість їх сформованості гарантують додержання здобувачами освіти літературних норм на всіх рівнях мови та в усіх її аспектах.

Науковці вважають, що проблема засвоєння мовних норм має дві сторони — психологічну й педагогічну. На переконання Б. М. Головіна, одні норми засвоюються легко й за мінімальної участі школи; інші — в процесі навчання; треті залишаються несформованими навіть по закінченні школи [5, с. 40].

Українському словесникові необхідно знати і враховувати умови, за яких норми сучасної української літературної мови засвоюються здобувачем освіти найефективніше.

Особлива увага звертається на норми літературної мови, робота над якими потребує спеціальних зусиль. Пропонуються види роботи, які забезпечують результативне формування стійких навичок додержання норм української літературної мови.

Для опанування норм сучасної української літературної мови необхідно враховувати механізми переходу від знання правил та їх застосування до свідомої навички використання у мовленні. Її допомагає сформувати застосування знань і відповідної навички у ситуаціях, діапазон яких постійно розширюється. Лернер І.Я. наголошує: «Кожне знання має свої ситуації застосування, що постійно розширюється. Чим більше знає людина способів застосування цього знання, а отже, ситуації застосування, тим його знання оперативніші» [10, с. 23].

Ця позиція особливо актуальна для старшої школи, де випускники на основі здобутих знань удосконалюють власне мовлення на порозі дорослого життя.

Складність завдань курсу потребує створення спеціальної методики, яку розроблятимуть науковці відділу навчання української мови та літератури Інституту педагогіки НАПН України. Трирічне дослідження з теми «Методика компетентісно орієнтованого навчання української мови учнів ліцею на рівні стандарту» розпочато в 2018 році.

А поки, готуючись до уроку, педагогічні працівники повинні ознайомитися з наявними рекомендаціями, ретельно продумати його структуру з урахуванням компетентісного підходу в освіті, врахувати психологічні особливості засвоєння старшокласниками норм сучасної української літературної мови, дібрати такі

форми, методи і види роботи, які дадуть змогу здійснити якісні зрушення в їх мовленнєвій культурі.

Одне з чільних місць в опануванні норм сучасної української літературної мови належить лексикографічним джерелам, де кодифіковано ці норми [3; 13; 15; 16]. Робота зі словниками різних видів має стати невід'ємним складником кожного уроку, й не тільки мови.

Значна роль у піднесенні рівня українськомовної культури здобувачів освіти належить педагогічним працівникам, чіє мовлення має бути зразком для наслідування й відповідати критеріям зразкового мовлення щодо правильності, точності, логічності, виразності, багатства, доцільності, ефективності.

Висновки.

Щоб правильно орієнтувати здобувачів освіти у виборі мовних засобів та правильному їх використанні, словесник має бути добре обізнаним щодо сучасних процесів розвитку мови, а також труднощів, які виникають у засвоєнні старшокласниками знань про норми української літературної мови та в їх застосуванні.

Кожен може стати добрим мовцем, якщо візьме до уваги прості поради:

- шанувати мову і співрозмовників;
- уважно слухати;
- багато читати;
- добре володіти нормами літературної мови;
- систематично користуватися словниками й довідковою літературою;
- стежити за змінами мовних норм;
- навчитися чути себе;
- критично ставитися до написаного/мовленого слова;
- не піддаватися шкідливим впливам;
- постійно працювати над удосконаленням власного мовлення.

Розширення освітнього середовища і засобів масової комунікації зазвичай супроводжуються уніфікацією мовленнєвої практики. Ці процеси забезпечуються нівелюванням чітких соціальних меж і наростаючою однорідністю суспільства, піднесенням освітнього і культурного рівня народу.

The article is devoted to the innovations in the content of the Ukrainian language course for grades 10-11-the norms of modern literary language. The relevance of observance of linguistic norms as an indicator of high linguistic and general culture is substantiated; outlined and considered the categorical spectrum of the problem of assimilation of norms of literary language, the essence of the basic concepts is revealed. The content of the Ukrainian language course for the senior school on the methodological point is analyzed, attention is focused on the key issues of mastering the norms of the Ukrainian literary language by senior pupils, practical recommendations are given to the linguists and to everyone who aspires to become a good speaker.

Key words: linguistic education, content, norms of the Ukrainian literary language, assimilation, adherence, grades 10-11, standard level.

Література

1. Антоненко-Давидович Б. Д. Як ми говоримо / Б. Д. Антоненко-Давидович. — К.: Вид. дім «КМ Academia», 1994. — 254 с.
2. Бабич Н. Д. Основи культури мовлення / Н. Д. Бабич. — Львів: Світ, 1990. — 232 с.
3. Великий тлумачний словник сучасної української мови /уклад. і голов. ред. В. Т. Бусел. — К.; Ірпінь: ВТФ «Перун», 2003. — 1440 с.
4. Ганич Д. Словник лінгвістичних термінів / Д. Ганич, І. Олійник. — К.: Вища школа. 1985. — 360 с.
5. Головин Б. Н. Вопросы социальной дифференциации языка / Б. Н. Головин // Вопросы социальной лингвистики. — Л., 1969.
6. Горбачевич К. С. Нормы современного русского литературного языка / К. С. Горбачевич. — 3-е изд., испр. — М.: Просвещение, 1989. — 208 с.
7. Истрина Е. С. Нормы русского литературного языка и культура речи / Е. С. Истрина. — М.-Л., 1948.
8. Єрмоленко С. Я. Нариси з української словесності (стилістика і культура мови). — К.: Довіра, 1999. — 431 с.
9. Леонтьев А. А. Слово в речевой деятельности / А. А. Леонтьев. — М.: Наука, 1965. — 244 с.
10. Лернер И. Я. Качества знаний учащихся, какими они должны быть? /И. Я. Лернер. — М., 1978.
11. Мечковская Н. Б. Социальная лингвистика: пособие для студентов гуманитар. вузов и учащихся лицеев / Н. Б. Мечковская. — 2-е изд., испр. — М.: Аспект Пресс, 2000. — 207 с.
12. Норма и социальная дифференциация языка. — М., 1969.
13. Орфографічний словник української мови: 120 000 слів / уклад.: С. І. Головацук, М. М. Пещак, В. М. Русанівський, О. О. Тараненко. — К.: Довіра, 1994. — 864 с.
14. Пилинський М. М. Мовна норма і стиль /М. М. Пилинський. — К.: Наук. думка, 1976. — 286 с.
15. Словник української мови: в 11 тт. / АН УРСР. Інститут мовознавства; за ред. І. К. Білодіда. — К.: Наук. думка, 1970-1980.
16. Український правопис /Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України. — К.: Наук. думка, 2008. — 288 с.
17. Фаріон І. Мовна норма: знищення, пошук, віднова / І. Фаріон. — вид. 2-ге, доп. — Івано-Франківськ: Місто НВ, 2010. — 336 с.
18. Ющук І. П. Практикум з правопису української мови / І. П. Ющук. — К.: Освіта, 1994. — 254 с.

Literature

1. Antonenko-Davydovych B. D. Yak my hovorymo / B. D. Antonenko-Davydovych. — K.: Vyd. dim «KM Academia», 1994. — 254 s.
2. Babych N. D. Osnovy kultury movlennia / N. D. Babych. — Lviv: Svit, 1990. — 232 s.
3. Velykyi tлумachnyi slovnyk suchasnoi ukrainskoi movy /uklad. i holov. red. V. T. Busel. — K.; Irpin: VTF «Perun», 2003. — 1440 s.
4. Hanych D. Slovnyk lnhvistychnykh terminiv / D. Hanych, I. Oliinyk. — K.: Vyshcha shkola. 1985. — 360 s.
5. Holovyn B. N. Voprosy sotsyalnoi dyfferentsyatsyy yazyka / B. N. Holovyn //Voprosy sotsyalnoi lnhvystyky. — L., 1969.
6. Horbachevych K. S. Normy sovremennoho russkoho lyteraturnoho yazyka / K. S. Horbachevych. — 3-е yzd., uspr. — M.: Prosveshchenye, 1989. — 208 s.
7. Ystryna E. S. Normy russkoho lyteraturnoho yazyka y kultura rechy / E. S. Ystryna. — M.-L., 1948.
8. Yermolenko S. Ya. Narysy z ukrainskoi slovesnosti (stylystyka i kultura movy). — K.: Dovira, 1999. — 431 s.
9. Leontev A. A. Slovo v rechevoi deiatelnosti / A. A. Leontev. — M.: Nauka, 1965. — 244 s.
10. Lerner Y. Ya. Kachestva znanyi uhashchykhsia, kakymy ony dolzhen byt? /Y. Ya. Lerner. — M., 1978.
11. Mechkovskaia N. B. Sotsyalnaia lnhvystyka: posobyе dlia studentov humanyt. vuzov y uhashchykhsia lytseev / N. B. Mechkovskaia. — 2-е yzd., uspr. — M.: Aspekt Press, 2000. — 207 s.
12. Norma y sotsyalnaia dyfferentsyatsyia yazyka. — M., 1969.
13. Orfohrafichnyi slovnyk ukrainskoi movy: 120 000 sliv / uklad.: S. I. Holovashchuk, M. M. Peshchak, V. M. Rusanivskiy, O. O. Taranenko. — K.: Dovira, 1994. — 864 s.
14. Pylynskyi M. M. Movna norma i styl /M. M. Pylynskyi. — K.: Nauk. dumka, 1976. — 286 s.
15. Clovnyk ukrainskoi movy: v 11 tt. / AN URSS. Instytut movoznavstva; za red. I. K. Bilodida. — K.: Nauk. dumka, 1970-1980.
16. Ukrainskyi pravopys /Ін-т мовознавства ім. О. О. Потебні НАН України. — К.: Наук. думка, 2008. — 288 с.
17. Farion I. Movna norma: znyshchennia, poshuk, vidnova / I. Farion. — vyd. 2-he, dop. — Ivano-Frankivsk: Misto NV, 2010. — 336 s.
18. Yushchuk I. P. Praktykum z pravopysu ukrainskoi movy / I. P. Yushchuk. — K.: Osvita, 1994. — 254 s.